

dr hab. Agnieszka Szudarek, prof. US
Instytut Historyczny
Uniwersytet Szczeciński

Szczecin, dn. 17 czerwca 2023 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Pauliny Fronczak-Chruściel pt.: „Kobiety w Trzeciej Rzeszy – obraz ideologicznego wzorca i społecznej praktyki w pamiętnikach i dziennikach mieszkanki nazistowskich Niemiec (1933-1945)”, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Dariusza Jeziornego, prof. UŁ, Łódź 2023, ss. 295.

Rozprawa doktorska mgr Pauliny Fronczak-Chruściel wpisuje się w historię kobiet jako jeden z nurtów badawczych, który w historiografii zachodnioeuropejskiej pojawił się na przełomie lat 60. i 70. XX wieku, w Polsce zaś pod koniec lat 80. ubiegłego stulecia. Jego celem jest wydobycie na pierwszy plan kobiet jako dotąd nieobecnych w narracji o przeszłości oraz uchwycenie kobiecej perspektywy w konstruowaniu przeszłości, a także mechanizmów wytwarzających nierówności społeczne opartych na kryterium płci. Badania w tym nurcie mają zazwyczaj charakter narodowy, stąd też i w Polsce większość publikacji związanych z historią kobiet dotyczy Polek i ich roli w różnych aspektach procesu dziejowego. Rozprawa mgr Pauliny Fronczak-Chruściel nie wpisuje się w ten zakres terytorialny, gdyż dotyczy mieszkanki nazistowskich Niemiec, zarówno rodowitych Niemek, ale i kobiet, które z różnych względów swoją biografię związały z tym państwem w okresie między 1933 a 1945 rokiem. Należy to docenić, gdyż Autorka wybrała drogę trudniejszą, wymagającą rozległej wiedzy i rozeznania w niemiecko- i anglojęzycznej historiografii. Doktorantka postawiła sobie za cel uchwycenie kobiecej perspektywy w postrzeganiu rzeczywistości politycznej i społeczno-gospodarczej Trzeciej Rzeszy i przeprowadzenie analizy porównawczej między obowiązującym wówczas ideologicznym wzorcem kobiety a praktyką społeczną na przykładzie kobiecych egodokumentów, dokładniej wyselekcjonowanego zbioru trzydziestu dwóch pamiętników i dzienników. Sformułowany w ten sposób temat należy uznać za oryginalny i trafny.

Dysertacja składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii obejmującej źródła, opracowania i netografię. Rozdziały zostały wyodrębnione na podstawie kryterium rzeczowo-chronologicznego. Dwa początkowe mają charakter wprowadzający, tworzą ramy prawnokulturowe pozwalające osadzić biografie kobiet, autorek analizowanych źródeł w szerokim kontekście umożliwiającym odniesienia interpretacyjne. Pierwszy obrazuje postępy ruchu kobiecego na obszarze Niemiec od połowy XIX wieku po rok 1914 oraz omawia sytuację Niemek w czasie I wojny światowej i Republiki Weimarskiej. Charakteryzuje więc proces poszerzania się zakresu obecności kobiet w sferze publicznej, który to wraz z dojściem

do władzy Adolfa Hitlera został ponownie ograniczony. Drugi zaś odnosi się już bezpośrednio do cezur chronologicznych badań, tj. lat 1933–1945. Autorka skupia się w nim na ukazaniu zmian jakie zachodziły w Niemczech w tym okresie, a które wpłynęły na sytuację oraz pozycję kobiet. Konstruuje równoległe ideologiczny wzorzec kobiety propagowany przez narodowych socjalistów i odnosząc go do okresu poprzedzającego wybuch II wojny światowej (1933–1939), a następnie lat tegoż konfliktu (1939–1945). Ten wewnętrzny podział jest zresztą schematem realizowanym w konstrukcji wewnętrznej kolejnych rozdziałów, w których Doktorantka przedstawia analizy źródeł pogrupowanych według klucza biograficznego, odnoszącego się do autorek badanych dzienników i pamiętników. I tak w Rozdziale III przedstawia wyniki badań nad zebranymi materiałami odnoszącymi się do czterech żon prominentnych nazistów, w Rozdziale IV – sześciu aktorek, w Rozdziale V – sześciu zwolenniczek i bliskich współpracownic nazistowskich władz, w Rozdziale szóstym – sześciu opozycjonistek, w Rozdziale VII – pięciu Żydówek, a w Rozdziale VIII – pięciu kobiet, które – jak to ujęła Autorka – chciały żyć „normalnie”. Zastrzec należy, że nie były to jednak szeregowie mieszkanki Niemiec, typowe gospodynie domowe, ale kobiety, które realizowały się zawodowo. Każdy z rozdziałów poprzedzony jest uwagami wstępnymi i kończy się krótkim podsumowaniem. Zaproponowana przez Autorkę konstrukcja pracy jest trafna, a treści zawarte w rozdziałach tworzą spójną całość. W sposób właściwy wykorzystwała i zinterpretowała literaturę przedmiotu i wykazała się szeroką wiedzą dotyczącą podjętego tematu badań.

Założenia metodologiczne badań wraz z uzasadnieniem wyboru tematu, celami szczegółowymi, wyjaśnieniem konstrukcji pracy, cezur, omówieniem stanu badań oraz wykorzystanych źródeł i literatury zostały ujęte we *Wstępie*. Konstrukcja i zawartość tej części rozprawy jest świadectwem przygotowania warsztatowego doktorantki i jej świadomości metodologicznej. Autorka wykazała się wiedzą na temat badań nad historią kobiet w Republice Federalnej Niemiec i głównych efektów dyskursu na ten temat. Umiejętnie uzasadniła wybór tematu wskazując na szereg publikacji prezentujących założenia nazistowskiej wizji kobiety, ale bez pogłębionej refleksji nad recepcją tego wzorca. Doktorantka postawiła sobie ambitny cel wypełnienia tej luki i uchwycenia praktycznego wymiaru kobiecości w okresie III Rzeszy zawartego w egodokumentach. Zainspirowana publikacjami eksponującymi Niemki powiązane z kręgami władzy, w swoich analizach skupiła się na wykazaniu rozdźwięku między teorią, a więc modelem kobiecości jako pewnym konstruktem ideologicznym propagowanym przez narodowych socjalistów a światem przedstawionym w zebranych źródłach historycznych. W tym celu sformułowała katalog pytań szczegółowych, które zwracają uwagę na zmienne mające wpływ na biografie badanych kobiet, począwszy od pochodzenia poprzez wykształcenie po

stan cywilny i posiadanie potomstwa, czy doświadczenie represji ze strony państwa. Autorka słusznie zauważa, że wyników jej badań nie można generalizować. Stanowią one tylko możliwe punkty widzenia i podkreśla, że należy je traktować jako wstęp do szerszych rozważań nad historią społeczną kobiet w Trzeciej Rzeszy w perspektywie biograficznej i memuarystycznej. Autorka umiejętnie charakteryzuje zgromadzony korpus źródeł, tj. trzydzieści dwa pamiętniki i dzienniki, przekonująco uzasadniając ich dobór. Zebrany materiał jest zróżnicowany pod względem biograficznym, adekwatnie do przyjętych założeń badawczych, co należy ocenić pozytywnie. Wątpliwości budzi jedynie wyłącznie źródeł pamiętnikarskich napisanych przez działaczki organizacji Bund Deutscher Mädel (s. 13), które wzbogaciłyby rozdział poświęcony kobietom współpracującym z nazistami, zwłaszcza że wśród analizowanych materiałów znalazł się również pamiętnik Jutty Rüdiger, przewodniczącej BDM (s. 138). Poza jednym wyjątkiem mamy tu do czynienia ze źródłami drukowanymi. Wyjątkiem tym jest dostępny online na stronie internetowej United States Holocaust Memorial Museum dziennik Margarete Himmler. W większości to piśmiennictwo niemieckojęzyczne, tylko w niewielkim stopniu wykorzystywane w badaniach, co oznacza że Doktorantka wprowadziła do polskiego obiegu naukowego nowe, szerzej dotąd nieanalizowane źródła. W sposób właściwy przeprowadziła ich krytykę zwracając uwagę na walory poznawcze pamiętników i dzienników, ale i mankamenty, a nawet niebezpieczeństwa jakie wiążą się z wykorzystywaniem ich w badaniach historycznych.

Wskazane we *Wstępie* metody badawcze nie budzą zastrzeżeń. Na uwagę zasługuje wykorzystanie metody biograficznej, która porządkuje tok narracji i pozwala skontekstualizować informacje wydobyte ze źródeł pamiętnikarskich. Należy podkreślić, że podejście analityczno-porównawcze oparte zostało na paradygmacie feministycznym. Wskazuje na to koncepcja pierwszego rozdziału dysertacji oraz wnioski, które najczęściej konfrontują badane poprzez egodokumenty grupy kobiet z dorobkiem niemieckiego ruchu kobiecego.

Scharakteryzowany przez Autorkę stan badań odnosi się do najważniejszych publikacji łączących się z podjętym zagadnieniem, chociaż można byłoby dodać kilka prac, które pozwoliłyby na pełniejsze rozpoznanie badanej problematyki. Wymienić tu należy m.in. publikacje Iwony Dadej i Justyny Górny na temat badań nad ruchem kobiecym w Niemczech¹,

¹ Iwona Dadej, *Konsensus pojęciowy, Historikerinnenstreit i instytucjonalizacja. Historia kobiet i historia płci ostatnich 40 lat w Niemczech*, „Historia i Teoria”, T. 2, 2017, nr 4, s. 189-197. Justyna Górny, *Historia kobieca czy historia płci? Badania Karin Hausen nad dziejami porządku płci*, „Porównania. Czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatystyki literackiej oraz studiom interdyscyplinarnym”, R. 8, 2011, s. 61-72.

czy anglojęzyczne prace poświęcone kobietom w okresie Republiki Weimarskiej i w czasach nazistowskich². Niedosyt budzi również brak odniesienia rozważań teoretycznych do literatury poświęconej kobiecym egodokumentom wskazującym na specyfikę tego typu źródeł, chociażby prac Katarzyny Sierakowskiej, czy Anny Pekaniec³.

Przyjęte założenia Autorka konsekwentnie realizuje w kolejnych rozdziałach dysertacji. Analizę poprzedza informacjami na temat badanych źródeł, wskazując czyje pamiętniki i dzienniki poddaje naukowej obserwacji, w tym krytyce wewnętrznej, chociaż nie zawsze w oczekiwanym zakresie. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza okoliczności powstania źródła i jednoznacznego stwierdzenia, czy mamy do czynienia z dziennikiem, czy też z pamiętnikiem, co ma przecież kluczowe znaczenie w procesie interpretacji zapisanego w źródle kobiecego doświadczenia. Podkreślić należy jednak, że tego typu informacje Autorka wplata w różnych miejscach narracji, np. pamiętniki kobiet zdefiniowanych jako zwolenniczki nazizmu ocenia pod tym kątem dopiero w podsumowaniu rozważań w końcowej części rozdziału (s. 173), a notatki Żydówki Herthy Nathoff definiuje jako dziennik już w ramach uwag wstępnych (s. 211).

Również opis wyników badań zawarty w poszczególnych rozdziałach nie budzi większych wątpliwości. Autorka dochodzi do szeregu ciekawych wniosków, ale jest świadoma, że są one pochodną szeregu indywidualnych uwarunkowań, a więc nie można ich generalizować, co jest charakterystyczne dla podejścia antropologicznego, w które wpisuje się recenzowana rozprawa doktorska. W ostatnich latach obserwujemy zresztą krytyczny stosunek do ujęć całościowych dotyczących życia codziennego i przesunięcie akcentu na jednostkowe analizy światów ludzkich, realizowane w ramach *case study*. Warto podkreślić, że z badanych przypadków wynika, iż właściwie jedyną grupą wpisującą się w promowany w okresie III Rzeszy model kobiecości były żony prominentnych nazistów: Emma Goering, Lina Heydrich, Henriette von Schirach oraz Margarete Himmler.

Zakończenie rozprawy stanowi zebranie i porównanie ustaleń poczynionych w poszczególnych rozdziałach. Autorka zwraca tu uwagę na różnice generacyjne w biografjach badanych kobiet, które miały wpływ na zakres wykształcenia i możliwości rozwijania kariery zawodowej. Stara się wychwycić cechy relacji pamiętnikarskich w ramach analizowanych grup

² Melissa Kravetz, *Women Doctors in Weimar and Nazi Germany. Maternalism, Eugenics, and Professional Identity*, Toronto 2019; Rachel Century, *Female administrators of the Third Reich*, London 2017; Jill Stephenson *Women in Nazi Germany*, London 2014; *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*, red. R. Bridenthal, A. Grossmann, Marion A. Kaplan, New York 1984.

³ K. Sierakowska, *Kobiece dokumenty osobiste z czasów I wojny światowej jako źródło historyczne*, w: *Człowiek – Społeczeństwo – Źródło. Studia dedykowane profesor Jadwidze Hoff*, red. Sz. Kozak et al., Rzeszów 2014, s. 537–545; Anna Pekaniec, *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, Kraków 2020; Eadem, *Czy w tej autobiografii jest kobiet. Kobięca literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków 2012.

zwracając uwagę m.in. na to, że żony prominentnych funkcjonariuszy nazistowskich odcinały się od reżimu, a najbardziej rzetelny opis rzeczywistości można odnaleźć w dziennikach i pamiętnikach kobiet kontestujących nazistowski porządek oraz tych, które były jego ofiarami. Autorka wyodrębnia tu także powtarzające się w poszczególnych grupach kręgi tematyczne zestawiając porównawczo informacje uzyskane w ramach poszczególnych rozdziałów. Obejmują one stosunek do nazistowskiego porządku, zainteresowanie polityką, ścieżki edukacji i kariery zawodowej, praktyczne podejście do małżeństwa i macierzyństwa, kwestię religijności oraz warunków życia w czasie II wojny światowej. Prowadzą one Autorkę do wniosku, że biografie kobiet nie układają się w określony wzorzec lub wzorce, natomiast pewne elementy wspólne wynikają z przynależności do jednego pokolenia lub tak jak w przypadku Żydówek dyskryminowanej grupy ludności. Warto jednak byłoby podkreślić, że badane egodokumenty dotyczą kobiet, które – może poza żonami funkcjonariuszy nazistowskich – realizowały się w różnych dziedzinach aktywności artystycznej czy zawodowej. Z definicji nie były to więc typowe *Hausfrauen* z warstwy średniej lub klasy pracującej, wpisujące się w obowiązujący w Niemczech już w XIX wieku wzorzec kobiety określany mianem 3 K – Kinder, Küche, Kirche. Autorka podkreśla, że badane przykłady potwierdzają wskazaną we *Wstępie* tezę mówiącą, iż propagowany w III Rzeszy wzorzec kobiet miał charakter postulatywny i nie występuje w większości przebadanych źródeł. Z drugiej strony zauważa jednak, że z analizowanych materiałów nie wynika by kontestowały one swoją drugoplanową rolę w państwie i społeczeństwie, co wskazuje na klęskę zabiegów ruchu kobiecego scharakteryzowanych w rozdziale I dysertacji, a więc batalii Niemek o uznanie w świecie zdominowanym przez mężczyzn.

Jak zauważa Autorka podkreślane w literaturze poparcie kobiet dla reżimu nazistowskiego nie jest widoczne w analizowanych źródłach. Jednak brak informacji na ten temat może być zarówno efektem doboru materiałów źródłowych, jak i czasu oraz okoliczności ich powstania. Być może interpretację ułatwiłoby ukazanie losów autorek po zakończeniu II wojny światowej, tak jak np. Beate Uhse, która omawiana jest w ostatnim rozdziale i funkcjonuje w świadomości społecznej jako „pierwsza dama” przemysłu erotycznego w Niemczech. Mimo tych wątpliwości należy uznać, że zawarte w pracy wnioski stanowią ciekawe uzupełnienie literatury przedmiotu. W sumie dysertacja wskazuje, że Autorka opanowała umiejętność udziału w dyskursie naukowym, wykazała się wiedzą w zakresie badanej problematyki oraz umiejętnością prezentowania wyników badań i konfrontowania tez obecnych w literaturze przedmiotu.

Rozprawę zamyka Bibliografia. Na uwagę zasługuje obszerna literatura przedmiotu obejmująca także pięć artykułów Doktorantki poświadczających jej bardzo dobre rozeznanie w problematyce dysertacji. Niedosyt budzi jedynie brak szerszej literatury na temat dziejów niemieckiego ruchu kobiecego w XIX i na początku XX wieku, co ma wpływ na powierzchowność niektórych stwierdzeń zawartych w Rozdziale I. Od strony formalnej brakuje natomiast doprecyzowania typów wykorzystanych źródeł – można było bowiem odnotować, że mamy tu do czynienia ze źródłami publikowanymi, a nawet pokusić się o ich pogrupowanie według gatunków, jak również wyodrębnienie korpusu egodokumentów stanowiących trzon analityczny rozprawy, zwłaszcza że zestawienie takie nie funkcjonuje we Wstępie. Nie można również pozostawić bez komentarza zestawienia określonego przez Autorkę jako netografia. W przypadku publikacji internetowych praktykowane jest bowiem podawanie nie tylko linków dostępu, ale także autora i tytułu, względnie tytułu artykułu zamieszczonego w sieci pod wskazanym adresem łącznie z datą dostępu oraz zintegrowanie tych publikacji odpowiednio do charakteru albo ze źródłami, albo z opracowaniami. Uchybienia te nie wpływają jednak na pozytywną ocenę warsztatu badawczego Doktorantki. Również narrację buduje w sposób przejrzysty, logiczny, potrafi dobierać argumenty i bronić przyjętych założeń. Pracę dobrze się czyta, jest także bez zarzutu pod względem językowym. Należy więc podkreślić, że Doktorantka osiągnęła oczekiwane efekty kształcenia na studiach doktoranckich w zakresie wiedzy, umiejętności i kompetencji.

Chciałabym jednak zaznaczyć, że przyjęte przez Autorkę niektóre rozwiązania konstrukcyjne i metodologiczne mogą stanowić pole do dyskusji. Po pierwsze recepcję pracy poprawiłoby umieszczenie we Wstępie zestawienia analizowanych źródeł i ich pogłębionej krytyki. Informacje na ten temat znajdują się w różnych miejscach rozprawy, co powoduje, że czytelnik po lekturze tej wprowadzającej części dysertacji nie potrafi odpowiedzieć dokładnie na pytanie jaki jest korpus źródeł oraz które z nich to dzienniki, pamiętniki, czy wspomnienia, co ma istotne znaczenie w kontekście zarówno zawartych w nich treści, jak i założeń interpretacyjnych. Poza tym Doktorantka sprawia niekiedy wrażenie, że nie do końca jest pewna bo chciałaby badać. We Wstępie stwierdza bowiem, że celem pracy jest „przedstawienie codziennego życia kobiet na podstawie ich osobistych zapisków – pamiętników i dzienników” (s. 7), a dopiero później wskazuje na model kobiecości jako główne pole szczegółowych analiz (s. 8), co zważywszy na tytuł dysertacji należałoby odwrócić. Poza tym szkoda, że nie otworzyła się na poszukiwanie w ekodokumentach nie tyle faktografii, ale odpowiedzi na pytania: co i dlaczego zostało w nich umieszczone oraz co i jak zostało zapamiętane. I na koniec jeszcze dwie uwagi. Autorka w zakończeniu wymienia kwestie, które stanowią

podstawę analizy porównawczej między badanymi grupami kobiet (stosunek do reżimu, małżeństwa, edukacja i kariera itp.). Być może więc to właśnie one powinny być filarem konstrukcji pracy i stanowić ramy analiz porównawczych kobiet z różnych środowisk? Można się także zastanawiać się nad zasadnością wybrzmiewającego w interpretacjach paradygmatu emancypacyjnego. Raz, że próba przedstawienia głównych nurtów i osiągnięć niemieckiego ruchu kobiecego w Rozdziale I budzi niedosyt (nie ma w nim np. wzmianki o nowej ogólnoniemieckiej ustawie stowarzyszeniowej z 1908 dopuszczającej kobiety do aktywności politycznej, czy pochodzącej z tego samego roku reformie szkolnictwa dla dziewcząt umożliwiającej im zdawanie matury i wstęp na studia wyższe), dwa, że nie do końca przystaje do ideologicznego wzorca kobiety propagowanego w III Rzeszy. Co prawda celem Autorki było zderzenie tych dwóch wizerunków – kobiety wyemancypowanej, widocznej w przestrzeni publicznej do 1933 oraz Niemki zepchniętej w czasach reżimu nazistowskiego do sfery domowej. Można było jednak rozważyć zaplanowanie rozdziału I jako wszechstronnego omówienia postulowanego wzorca kobiecości obowiązującego po dojściu do władzy Adolfa Hitlera, którym wątki emancypacyjne miałyby jedynie charakter uzupełniający.

Powyższe uwagi nie kwestionują jednak przyjętych przez Autorkę rozwiązań konstrukcyjnych czy metodologicznych i mają jedynie charakter propozycji. Nie podważają również pozytywnej oceny pracy, tak jak i nieliczne pomyłki (np. rok 1948 zamiast 1848 w tytule Rozdziału I, czy też rok 1948 zamiast 1918 w tytule podrozdziału drugiego w Rozdziale I), czy też niefortunne określanie Niemek jako obywaterek w czasach nazistowskich, kiedy to trudno mówić o prawach obywatelskich.

Konkludując, recenzowana praca stanowi rozwiązanie oryginalnego, autorskiego problemu badawczego. Jej Autorka wykazała się umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej zgodnie z regułami właściwymi dla dyscypliny historia. Spełnione zostały więc ustawowe wymogi formalne stawiane rozprawom przygotowywanym na stopień doktora określone w art. 187 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2023, poz. 742), w związku tym wnoszę o dopuszczenie mgr Pauliny Fronczak-Chruściel do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Agnieszka Szudarek

